

Államszociológiai dolgozatok.

I. Társadalmi normák.

Írta:

DÉKÁNY ISTVÁN
egyetemi m. tanár

BUDAPEST, 1923.

A TÁRSADALMI NORMÁK PROBLÉMÁJA ÉS A MAI JOGBÖLCSELET.

Írta: DÉKÁNY ISTVÁN.

A társadalmi élet egyik legsajátosabb vonása bizonyos életszabályok szüntelen érvényesülése, amelyek az érdekek harcában, a szervezkedés módjaiban, avagy a magánélet ezernyi fázisában iránymutatókként szerepüknek s megadják cselekedeteink bírálatának a lapjait. Bz életszabályok, normák egyöntetűséget hoznak létre a társadalmi káoszban s előreláthatóságot: mindennek megvan a jelleme, melyre előre számíthatunk. És az érvényesülő szabályok özöne mégis, amint üdvös lehet, úgy káros is, mert a történet tanúsága szerint merevvé tehet egész társadalmakat. A legfőbb életszabály: az, hogy a társadalom *rendezett összefüggésű* legyen ámde bizonyos hajlékony *fejlődésképességet* is őrizzen meg s érezze az örök kultúrértékek felé való vonzódást, gyakran alárendelődik a csupán rendező szabályoknak. Ez an meg a jog és egyéb *társadalmi* szabályok, normák viszonyának kérdésében is, amint az a mai jogbölcseletben kiválóképp látható.

Témánk: a „társadalmi” norma a jogbölcseletben „konvencionális” norma néven ismeretes. A joggal való viszonyában, valamint önmagában véve sajátos probléma, önálló norma-jelleme kétségtelen s ezt a kutatók nemcsak észreveszik, de élénken hangsúlyozzák is úgy a jogbölcseletben, mint az etikában. Magát a „konvencionális norma”-terminust Stammler hozta be negyedszázada¹ a jogbölcseletbe, hol az azóta állandó probléma, a napirendről soha le nem siklott s mégis csodálatosképp mellőzött kérdésként szereplő „másodrendű polgár”² maradt a normák világában – joggal-e vagy jog nélkül, ma még fel nem vetették. Ezzel, sajnos, veszedelem fenyegeti egész problémabeállítását. Kétségtelennek látszik előttünk az, hogy valaminő normafajt előbb *ismerni* kell, boncolni természetét, megtekinteni

¹ A *Wirtschaft und Hecht* első kiadásában, 1896. (4. kiad. 1921 116. 11.) E terminust „természetesnek” tartja (v. o. 641. l).

² Stammler kifejezése: *Die Lehre von dem richtigen Rechte*. 1902 238. 1. Ugyanezt állapítja meg a közérkölcsei szabályokra (Sitte) Ihering, *Der Zweck im Re.* 4. kiad. 1904. II. 201. 1.

sokat *lassít*, viszont a „divat” éppen labilizál, folytonos áramlásban tartja a társadalomnak – sajátos módon – csupán a felszínét). Somló szerint a konvencionális normák lehetnek: 1. *hallgató normák*: a) nyelvi szabályok, b) közszokások (Sittennormen), c) divatok; 2. *kifejezettek*: a) megállapodások (Verabredungen), b) egyesületi normák, c) játékszabályok. Kisebb-nagyobb fontosságúak Somlónál egybekeverednek; egyes normák pedig bizonytalan körvonalúak.¹⁰ – Az ily megannyira töredékes félmegoldásnak is, minő Somlóé van jelentékenyebb haszna, felhívja figyelmünket arra a rendkívüli normagazdagságra, mely a társadalmi életben mfitatkozik. Végtelen sokféle az a befolyás, parancs (imperativus), felhívás,¹¹ ösztönzés, mely e normákból szüntelenül szétárad.

Wundt még nem gondol egy önálló *normatanra*. mindamelllett etikájában eléggé körültekintő vizsgálatot indít meg, bár igen sajnálatos, hogy Néplelektanából a nyelv, a mithosz után éppen a harmadik programmba vett problémacsoport: a „Sitté” maradt ki, ezt egy nem éppen értékes (IX.) kötet: *Das Recht* (1918.) látszik pótolni. Etikájának azon helyén, hol az erkölcsi élet „tényeit” tárgyalja,¹² szól *etikai, vallásos és jogi normákról*. A közönséges (társadalmi) erkölcs, *Sitte*¹³ normái pedig szerinte, vagy a magánélet síkján alakulnak ki s ekkor egyéni normák (*Gewohnheit*),¹⁴ azaz individuális szokások, vagy a közélet síkján s ekkor kevésbé kötelező általános szokások, *közszokások* (*Brauch*), majd társadalmi követeléssel erősödő* *köz-erkölcsi szabályok* (*Sitten*)¹⁵ fejlődnek ki.

Sajátos alfajok 1. a (csupán *jobbára* egyéni) „individuelle Lebensformen”, 2. az érintkezés („Verkehrsformen”), 3. az együttélés („Gesellschaftsformen”) s 4. az egyetemes emberi („humane Lebensformen”) szabálycsoportjai.

¹⁰ E bizonytalan meghatározásnak Somlónál ez alfajok: „Unmastgebliche (sic) Individual- és Kollektivnormen”. Ezeknél Somlónak még el kellett volna problémájába mélyedni.

¹¹ Stammlerrel (Einladung) – amiről alább lesz szó.

¹² Ethik \ I. 40-245. 11.

¹³ Ezt a szót ő – sajnos – kétféle: általánosabb és szűkebb értelemben ie használja.

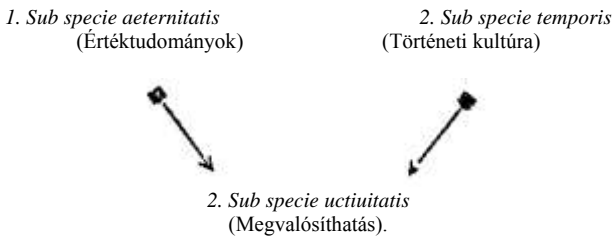
¹⁴ Ugyancsak kétféle értelemben

¹⁵ Szűkebb értelemben.

Nemcsak az egyes, feltalálható normák fajait szükséges megállapítani, tudnunk kell, hogy a norma sem készen pattan ki a társadalom műhelyéből, az élniakarás s az értékhez-eljutás folyamataiból. Minden norma lassú fejlődés terméke s nem szabad őket, mint a kristályokat csupán formáik szerint katalogizálni. Vizsgálni a normák *fejlettségi állapotát*, a legvonzóbb feladat. Hogy ezt hogyan érthetjük, az alapvető hármass kiindulás¹⁶ szemléletesen tárja szemeink elé.

A „norma” fogalmába *per definitionem* bele kell foglalnunk azt, hogy benne – valaminő arányban – értéktartalom van kifejezve, tehát helyeselhető, igazolható. Az oly norma, mely *de facto* az értéktelen megvalósítását célozná, s ha érvényesül is a társadalom valamely elrejtett zugában,¹⁷ nem lehet más, mint *pseudonorma*, álnorma.

A normában az értékesség tehát különbözőkép lehet képviselve s különböző a norma jellege aszerint, hogy minő mozzanat minő mértékben jut benne kifejllettségre. Nézetünk szerint háromféle szempont, háromféle mozzanat juthat kifejezésre a normákban úgy, hogy a norma az érték, a kor és a megvalósítás követelményeit egyesítheti ily szempontösszefüggés alapján:

Minden normának az elsőből kell kiindulnia, itt van *értékességének* alapja, igazolhatósága – t. i. *oly* igazolása, mely a „sub specie aeternitatis” szempontfajából indul ki. Ily alapon örökérvényű igazságokhoz jutunk, filozófiai általánosságú, absztrakt normákhoz, melyekben

¹⁶ Már érintettük régebbi dolgozatunkban tudományelméleti vonatkozásában: *A kultúrpolitika m/volta* stb. Athenaeum, 1921. évf. főkép 164–67 11.

¹⁷ Ismeretes, hogy vannak bünszövetkezetek egész speciális normailágban élve, *sajátos életkod ex* alapján.

megvan az értékesség maximuma. Az ily normák „*ideális normák*”,

Az ily norma még csupán egy szemponttal számolt, az értékességgel, de nem számolt még a történeti kor speciális minőségével, a korba-illeszethezőséggel. Nem egy normát találunk, mely kétségtelenül érvényes, de amely a *maga* korát mintegy eltéveszti. Az ideális norma tehát csak értékelméletileg (axiológiailag) verifikált, igazolása nem terjed túl ez egy szemponton.

A normák többsége továbbfejlődik ennél. Tekintetbe veszik a kor követelményét, „a kellő sorrend” elvét (Széchenyi). Hogy mi a teendő, sokszor világos, de *mikor* van annak ép a maga elérkeztsége? Ezt egy „sub specie temporis” történő vizsgálat fogja meghatározni s eredménye az *időszerű norma*.

A norma teljes kifejlődéséhez egy harmadik nézőponthoz való igazodás is szükséges. Amidőn az előző két szempont szűrő közegén a norma átjutott, amidőn az „ideális” norma *temporalis* „értelemben is verifikáltatott, még egy utolsó lépést kell megtennie: a norma *megvalósíthatóságát* kell igazolni, így jó létre a *reális* (vagy „instrumentális” értelemben fejlett) norma. S ha a jogi norma belső hivatottságát tekintjük, kétségtelen, hogy jellemük alapja ez utóbbiban van. Alátámasztója: az állam a valóság tekintetbevételével adja ki szabályait (ubi nihil valet, ibi nihil velis).

„Sub specie activitatis” – e nélkül végre a norma csupán „ideális követelmény” fog maradni, de nem hatja át az életet, „írott malasztként” él; a lappangó életét, hiányzik 13z, ami a normát valóban normává teszi, hogy nemcsak *tudja* a helyesét, nemcsak *kifejezi* a helyesét, de meg is mutatja megvalósítása útját, így, amidőn mind a három szempontnak az örökérvényűség (sub specie aeternitatis), a történeti időszerűség (sub specie temporis) s a tényleges megvalósíthatóság (sub specie activitatis) elveinek elég tétetett, mondhatjuk el, hogy *egy teljesen kifejlett normatartalom áll előttünk*.

Sajátszerű evolúció ez, melyen a normáknak így át kell haladniuk és sajnos, nem mindegyik norma megy át rajtok. Egyes normák „távoli ideálok”, sőt koridegenek, mert hiányzik történelmi igazoltságuk, gyakran hiányzik *történelmi igényök is*. Mások ismét valóság-tudományilag verifikáltak, keresztülvihetők ugyan,

de értékességükhöz férhet sok szó. A normák *fejlettségének* ily irányú vizsgálata a legvonzóbb normatani feladat.

A normaadó és normafogadó viszonyát illetően a a normáknak két faja van.

A norma *rendszerint* oly szabály, amelyet egy normaforrás (normaadó) *másra* t. i. a normacímzettre vonatkozólag bocsát ki. Ily esetben két társadalmi egységről (egyénről vagy szervezetről) van szó. Pl. az állam normát (törvényt) hoz valamely társulatra nézve, az alattvalókra nézve. Az ily normát, mely kifelé vagy másra ható, *tranzitív* normának mondhatjuk, s ez a zömét teszi ki a magánjogi szabályoknak.

Közönséges felfogásban ritkábban gondolunk arra, hogy viszont oly szabályok is vannak, amelyet a normaadó pl. az állam nem máshoz címez, nem *mást* kötelez vele, hanem magamagát kötelezi. Az ily normákat *intranszítív* vagy *önmegkötő* normáknak mondjuk. A norma „tranzitív” vagy „intranszítív” jellemvonásának megállapítása már felmerült a jogbölcseletben, de úgy véljük, eddig kevésbé szerencsés terminológiában történt (az elsőt „parancsnormának”, a másodikat „ígéretnormának” mondja Somló. A „parancs” azonban speciális attitüdefaj, s itt nem ennek kiemeléséről van szó).

Az ép említett kétféle norma közül Ihering tagadja az egyiket: az intranszítív, önmegkötő normát. Szerinte: *Imperative an sich selber sind eine contradictio in adiecto*. És mégis ő, vezette a kutatókat ennek fölfedezéséhez. Ihering megkülönböztet: egyeseire szóló, egyoldalúan és kétoldalúan kötő normát. Ebből a disztinkcióból ő egész fejlődélméletet konstruál, amelyet azzal jellemezhetünk, hogy ő a normákat *stabilitásszínvonal* szerint állítja fokozatokba.

Az önkény korában még nincs a normáknak stabilitásuk, s a diszkrecionárius tevékenység körében később is úgy történik a dolog, hogy minden irányítás *ad hoc* történik s az egyes esettel ki is merül a norma, irányadás léte. „Előidézettvén – írja – az egyes eset közvetlen szüksége, a pillanat ösztönzése által, csak azért merül fel, hogy ismét azonnal eltűnjék, egész tevékenységét az egyes esetben meríti ki anélkül, hogy további nyomot hagyna”, így a normaadó hatalom folytonos tevékenységben van. feszültségét állandóan fenntartják az egyes

esetek jelentkezései. Ez az „Individualgebot” (egy esetre szóló parancs) alacsony stádiumának jelleme.

A második *disztinkció*s tagból magasabb *stádium* lesz: a norma általánossá lesz, törvényyé. Nyelvészeti megállapításokba fog, mely annak igazolására szolgál, hogy a törvény nem a nyilvánosságot, hanem az állandóságot keresi első sorban. A *Gesetz*, a *Satzung* megállapodás (das Setzen ist Aufgeben der Bewegung), leszögezes, „festsetzen”, a *ponere* van meg a „*jus positivum*” szóban is, a megállás árnyalata van meg a *statuere* (statútum), a *constituere* (constitutio) szókban is. A *regere*, *regula*, *rex*, szók mellett jellemző a *dirigere* is (ebből a *directum*, majd tőle származnak az olasz *jog* szó: *diritto*, a francia *droit*) stb.

A jog tehát mindenkép stabilizálni akar; ebben a stabilizációs tendenciában két fokozat lehet: az *egyoldalúlag kötő norma* idején lehet szó már törvényről, de ezt a normaadó még bármikor megváltoztathatja (despotia); a stabilitás lényegesen emelkedik, amidőn a törvény *kétoldalú megkötést* jelent, tehát a normaadó megkötését is. Íme, itt az intranszitiv norma kezdete.

Újabb feladat, melyre az ú. n. szabad jogi iskola tért ki, az a probléma, hogy viszont a nagyon is általános, nagyon is az esetek fölött lebegő és merev norma hogyan volna individualizálható, fluktuálőbb jellegű, hiszen az *életnek nemcsak stabilitásra van szüksége, hanem könnyed rugékonyságra is*. A norma fluktuáló s alkalmazkodó tendenciáját a szabad jogi iskola mégis igen szerencsétlen módon hangsúlyozta (a fluktuáló jellegget nem ép a jognál keressük), s így még csak a probléma helyes fölvetésének érdemét sem tulajdoníthatjuk neki.

Szóltunk a normatan kétféle problémájáról: vizsgálni tartozik azt, hogy 1. minő *fajai* vannak a normáknak, 2. minő az egyes normák *fejlettsége*, 3. stabilizáló tendenciája. Ezzel még csupán kezdetén vagyunk feladatunknak, melynek zöme ott kezdődik, amidőn 4. a normatan problémája *társadalomelméletivé* szélesedik, *társas viszonyok* vizsgálatához vezet. Itt lép fel a *társadalmi attitude-ok* problémája.

Ugyanis minden normánál nemcsak annak *tartalmát* (hogy t. i. mit ír elő, mire irányít) kell tekintetbe vennünk, hanem azt is kutatnunk kell, minő az illető nor-

mák *általános arcuata, attitude*-je. Szemben állanak egymással, mint érintettük, a normaadó s a normafo-gadó (normacímzettnek is mondjuk). A normaadó aka-ratnak sajátos *fellépésmódja*, attitude-je (parancs, ké-relem, ösztönzés) a normafo-gadóval szemben éppen tár-sadalomelméletileg jelentős kérdés, bár jogelméletileg is döntő.

E téren Stammler¹⁸ alapvető distinkciókat teremtett. Szerinte a jog csupa Stammler-féle műszóban nem más, mint „*das unverletzbar selbsherrlich verbindende Wol-len*”.¹⁹ Figyeljük meg, mit mond ezzel, jogbölcseleink, s minő módszerrel jutott eme tételéhez. A társadalomban különböző akaratirányok vannak; egyik akarat a ter-mészet meghódítására irányulhat, másik önmaga fegyel-gyelmezésére stb.: van mindenekfölött azonban egy sa-játos akarattartalom, mely arra irányul, hogy más va-lakinek *akarata*ra gyakoroljon befolyást, azt eszközéül vehesse, az idegen akaratot a maga célvilága számára „megkösse”. Ez a sajátos „megkötő akarat” (*das verbin-dende Wollen*). Ez a sajátos „megkötő”, azaz másokra befolyást gyakorló akarat (mely tehát a normaadóé) többféle *norma-attitude*-ben jelentkezhet. A jogszabály attitude-je abban jellemezhető, hogy magát sérthetet-lennek (unverletzbar) tartva *felsőleges* tartásban (selbst-herrlich) lép a normafo-gadó elé, kinek akarata-ra be-folyást gyakorol, akaratát „megköti”, így – látjuk – a jogi norma meghatározása („*das unverletzbar selbst-herrlich verbindende Wollen*”) kizárólag azon alapon történt, hogy *elemezte a jog norma-attitude*-jét.²⁰

Kétségtelen az, hogy Stammlert a kezdeményezés ér-deme illeti meg ezen a téren, de egyben számos hiba

¹⁸ Nézeteit népszerű formában is-összefoglalva találjuk; Id. Stammler, *Recht und Macht*, 1918.

¹⁹ *Theorie der Rechtswissenschaft*, 1911. 109. 11.

²⁰ Stammler ehhez a szemponthoz menekült, miután a (szerinte) „konvencionális” és a jogi normák közötti határ bizonytalan. (E tényrt egyszerűen csak tényként kellene leszőgeznünk). Az *attitude* nála a történetileg változó *tartalommal* szemben a norma „formája” lesz. Így (*Wirtschaft u. Recht*⁴, 1921. 119. L); „Der inhaltliche Verwendung der Begriffe Rechtssatzung und Konventionalregel geht in den einzelnen Zeiten und bei den verschiedenen Völkern auseinander; die Bestimmung dieser Begriffe in ihrer Gegensätzlichkeit muss mithin durch ein von ihrem zufälligen geschichtlichen *Inhalte* unabhängigen Kriterium, nach der Art ihrer *formalen* Geltung, geschehen.”

forrásának kétes dicsősége is.²¹ Stammler nem tud arról lemondani, hogy a többi, főképp a „konvencionális” (társadalmi) normákat ne állítsa oda a jog (szabály) mellé – az utóbbi előnyeinek folytonos igazolása céljából.

Szerinte a „megkötő akarat” vagy a maga parancsoló pellemében (selbstherrlich) áll a norma fogadó elé, vagy hedig „csak” felhívás formájában. Az előbbi tántorítjatatlan s örökkétartó (új normaadásig tartó), az utóbbi pedig ép csak egyes helyzetekben („besondere Lage”) próbálkozik azzal, hogy a norma fogadót ad boc befolyásolja, persze csupán félénken hangzó „felhívás” (Einladung) alakjában. Amíg Stammler a jogszabály felsőbbbéges, tántoríthatatlan jellemét, az „imperativus-” attitude-öt részletesen és sok elmeíllel elemzi, addig a *konvencionális normának* jóformán csak negatívumok jutnak. Stammler szerint a konvencionális norma is valaminő alsóbbrendű, gyengébb aspirációjú akaratnak halkszavú s enyhehatású parancskísérlete a jog pompásan uralkodói²² jellemével szemben. A „konvenció” tehát a határozott normaadó attitude-jenek ellágyulása – ilyesfékkép tűnik fel a (Stammler által önmagának világosan be sem vallott) kontraszt képe.

Csak természetes, hogy Stammler után jogbölcselek akadnak, akik aztán a konvencionális norma *értékét* (mert észrevétlenül ide toódik át a kérdés már a norma-jellem *ténykérdései*, közepett is) már egyenesen tagadni kezdik. Konstatálják a normafaj jellemét (Bierling pl. tömören jelzi, hogy e normák „valósággal nem köteleznek, hanem csak rávezetnek s szabad elfogadást kívannak”), az imperativus attitude-öt azonban nemcsak *letompítva* látják.

Somló szerint „egy norma ily feltételes érvényebülési igényvel lehetetlenség (*ein logisches Unding*). Az érvényesülési igénynek ily .lekötöttsége magának a normának fogalmát szüntetné meg (sic). Legáltalánosabb értelmében a norma: követelés. Oly követelés azonban, amely az akaratot, melyhez fordul, nem is akarná *megkötöni* (binden), hanem ép szabad utat hagyna arra, hogy

²¹ Még *egyén* pszichológiailag gondolkodik, a társadalmat atomizálja, az „akaratok” egymáfra-hatásában kevés társadalomlélektani szempontja van stb.

²² Nem mondhatja (*Theorie* 96. 1.): *autokratikus*, sem *autonóm*: megelegszik ezzel (ami talán ép félreértést keltő lehet): *autarhikus*.

kövesse-e, nem-e, nem is volna egyáltalán követelés”.²³ íme, a „Selbstherrlichkeit” etammler-i jellemvonását már Somló észrevétlenül minden más normafajra óhajtja kiterjeszteni, mert norma és parancsszerű követelés egy. A szabályfogadó alany már – így sejtí – nem is tekintené normának a normát, az *igazi* normalem tűrheti, hogy az alany is hozzászólhasson, hogy a maga akaratát is egysorba helyezze²⁴ a szabályozó akaratával.

A konvencionális norma attitude-jének itt adott *negatív* jellemzése hibás. Nem egyes ténykérdésekben, hanem az egész beállításban. Az a tétel, hogy *igazi* norma-jellem csak „követelés” formájában (Somló), csak „felsőséges jellem”, *Selbstherrlichkeit* formájában (Stamm-ler) képzelhető, elsietett általánosítás s problémává kell tennünk azt, – e nélkül a normatan egyetemes összehasonlításai mitsem érnek – vajjon *minő norma-attitűd? társadalmilag mit jelent*. Mit jelent a *jogi* norma, jelleme, minő a *jogi* norma szerepe, minő a *társadalmi* norma jelleme, szerepe, mik speciális hatásmódjai stb. és – legvégül lehet csak mérlegre tenni őket kölcsönös súlyviszonyaik megtudása céljából. Mi máris tagadjuk a konvencionális normának a jogfilozófiában már-már beidegződött értékelését, nem hogy a jogszabály norma-jelleméből bármit is elvegyünk, hanem hogy a „konvencionális norma” egész kérdéscsoportját önnállóvá legyűk.

A kérdés tárgyalása általában a jogfilozófiában könnyen téves útra juthatott,²⁵ *itt* könnyen azért, mert még mindig bizonytalanul keveredik kétféle szempont:

²³ Somló i. m. 82. 1.

²⁴ A *Jurist. Grundlehre* ismételtén visszatér erre (148. l.j. „Das wäre eine Forderung, die keine Forderung ist. Der Begriff einer Forderung besteht eben darin, dass in ihr ein Wille geäußert wird, der dich über den Willen derjenigen *erhebt*, an die er sich wendet. Die Forderung kann nicht [!] in dem Sinne bedingt sein, dass sie ihre (roltung vom Willen derjenigen abhängig mache, an die sie sich wendet. *Damit hörte dieser Wille auf, unterstellt zu sein, und wurde dem Forderungswillen gleichgestellt*”. Ez azonban csak *egy eset!*

²⁵ Mayer M. E. (*Rechtsnormen und Kulturnormen*, Breslau, 1903. „Strafrechtl. Abhandlungen” ed. Beling, Heft 50.) az átlagosnál nagyobb figyelemben részesíti a konvencionális normát azonban sajnos egy gyűjtőnévbe: „*Kulturnormen*” van egybeesapva a vallásos és erkölcsi normákkal együtt, melyet nem tartok szerencsésnek. Egyéb-ként kiindulása igen szerencsés. Hogy nem minden a jogszabályon múlik. Ihering (*Zweck im fecht*. II. kötet) már 1883. jól hangsúlyozta;

az érték- és valóságtudomány. Lehet a normák érvényességét vizsgálunk, t. i. az előző alapján, lehet *A* normák érvényesülését²⁶ kutatunk s ez a probléma már az utóbbi, valóságtudományi síkon játszódik le. Ezzel a valóságtudományi irányú szociológia²⁷ kellőképp termékenyítheti meg problémánkat. Jogbölcselet, etika csak kitérnek erre. A jogbölcselet hivatása szerint *expressis verbis* a joggal foglalkozik, köre szűkebb, mint sem hogy a konvencionális normákkal *teljességükben* foglalkozhasson. Érdekelve az etika is, mely már *minden* normafajt köteles számon venni, ám hogy kritikailag igazolja vagy revideálja őket. A valóságtudományi verifikálás szempontjából már szükség van a szociológiára, mert ez *ismeri*, boncolja a társas életösszefüggés finom szövetét. Hogy valaminek a *valóságos érvényesülésére* minő a kilátás, megállapítása a szociológia valóságtudományi kérdései közé tartozik, így a jogszabályok *érvényesülésének tana* (*Geltungslehre*)²⁸ is.

Problémánkban mi is a jogfilozófia útját fogjuk követni, először a joggal foglalkozunk és pedig először a *normajellem* (*A*) megállapítása szempontjából, majd a *normahatást* (*B*) kutatva. Ügy térünk át a konvencionális normák kérdésérc.

2. A jogi norma jelleme.

A) A jog állami jellegű szabály és pedig vagy közvetlenül állami, mint pl. a törvény, vagy *közvetve* állami. (Ez utóbbinál terminológiai vita van, mert egyesek már közvetett-államinak látják azt a szabályt, rendeletet, melyet az államnak egyik szerve bocsát ki, mások közvetett-államinak oly valamit tartanak, minő egy államilag engedélyezett, többé-kevésbé kifejezetten köz-

ehhez képest az újabb jogbölcselet némi hanyatlást mutat a probléma feltevésében. Weigelin legújabb műve: *Sitte, Recht und Moral* (1919.) sem úttörő. Aránylag jó történeti beállításukat ad, az egyébként szabad jogi iskola-álláspontjában egy oldalú Ehrlich, *Grundl. d. Soziologie den Hechts*, 1913.

²⁶ A németben mindkettő: *Geltung*, s ez okozza a sok zavart.

²⁷ Szűkebb értelemben, mi-it társadalomelmélet (*általános* szociológia); tágabb értelmében a „társadalomtudományok” *csoportját* is szociológiának mondják. ami zavart keltő.

²⁸ Értve oh módon, mint pl. Radbruch (2. szempontján) halározottan leszögezi. *Gruic/iif/e der Hechtsphitosophie*. 1914. 163. s. k. v. 11.

funkciót teljesítő szervezetnek (pl. vasút, posta) oly „szabályzata”, melyet a maga kezdeményezéséből ad ki, azonban a maga jogkörében.) Ez a kiindulás adja meg a jogi norma jellemének alapját. Négy kérdést fogunk e tekintetben érinteni: 1. a jog állami eredetét, 2. a jog társadalmi szerepét (koordináció), 3. a jogi norma temporális kifejtettségét, 4. a jogi normák komplex együtességét s ezzel a jog reális érvényesülésének irányát.

1. Az állam *autoregulatív* szervezet: szabályozza úgy önmaga tevékenységét, mint a területén (illetve a külföldön: hatáskörében) lévő egyéni vagy kollektív alanyok (szervezetek) egymáshoz s az államhoz való viszonyát. Mivel a jog állam eredetű,²⁹ illetve a szokásjognál: állam-garantálta norma, a jogérvényesülés tana az állam vizsgálata nélkül nem lehet el, s ezt írónk, mint pl. Jelinek,³⁰ Ihering,³¹ Kelsen³² mind jól látják, Stammler azonban feltűnően merev, államhatalmi kérdésekből jó-részt mentes teóriába burkolózik.

A jogszabály *államerővel garantált szabály*, a jogszabály mögött ott van a hatalom, a Justitia kezében mérleg van és kard. Az azonban, amit „államerőnek” mondunk, éppen nem valaminő nyers „hatalom.” Hogy meddig terjed az államerő, hogy miben áll az államerő, koronkint szerfölött különbözik,” de bizonyos az, hogy a jogszabály élesen különbözik egy „nyers hatalmi parancs”-tól.³⁴ A jogszabály normálisan nem egyéb, mint imperativus, de egy *önfegyelmezett* hatalom imperativusa.

Ezzel már futólag érintenünk kell a jog és morál

²⁹ Semmisen jellemzőbb a természetjogra, mint ennek tagadása. Cathrein így: „Der Staat ist nicht ins Dasein getreten um das Recht erst von Grund aus zu schaffen sondern um es zu schützen und pflegen” (*Hecht., Naturrecht und positives Recht.* 1901. 145. 1.)

³⁰ Allgemeine Staatslehre.³ 1914. 332 11.

³¹ Zweck im Recht, 1904. 249 1.

³² Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 1911.

³³ Stammler is (Wirtsch. v. R. 4. kiad. 117), mint inasok, abba a hibába esik, hogy az államnak csak *bizonyos* fogalmához ragaszkodik. A nomád állam szerinte azért nem volna állam, mert nem fix területű (fehlt die feste Beziehung zu einem bestimmten Territorium, die wir als wesentliches Merkmal dem Begriffe des Staates unterlegen”). Duguit is ily hibába esik v. ö. Dékány, *Allam és a föld*, Bp. 1922. II. rész. Görösösen kapaszkodván az állam *ey* definíciójához, érthető csak miért lazítja meg Stammler a kapcsolatot az állam és a jog között.

³⁴ V. ö. Moor, *Macht. Recht, Moral.* 1922. 18. 11. A Ferenc József tud. egyet. tud. köz. Jog- és állam tud. értekezések. I. 1. füz.

viszonyát is. A jogszabály *lehet* immorális hatalom kifo-lyása, de csak kivételesen. A jogszabály lehet a tiszta morál megvalósítója, de csak kivételesen. Átlagosan a jogi norma a nyers hatalomérvényesítéstől a tiszta morál felé eső úton egy-egy állomás, és pedig minél magasabbra emelkedik a történet folyamán az állam-niveau, annál messzebb eső állomás. Mindig bizonyos valóságtudományilag szigorú, erőteljes vallomás kell ahhoz, hogy ez igazságokat pontosan kidomboríthassuk; szigorú okmenettel kétségtelen a dolog: a jog kettős, „Janus-arcú” valami, s el kell ismernünk, hogy a hata-lommentesen álló, a tiszta értékeszméhez igazodó morál – végtelen távoli idálja – gyakorlati alakot úgy nyer, ha a jogszabály normafajában ölt testet, oly normában, mely kénytelen *lefelé* kötni kompromisszumot t. i. a hatalom, a faktum, a tényleges államerő felé.³⁵ Egy államesínnel felszínre került kalandor kardjához kapaszkodik, ha nincs más hatalom, melyre támaszkodhatnék, hiszen létfeltétele ez első: a reális támaszték, mert a jogi norma *valósulást* keres. Államerő, mint támaszték nélkül nem volna aktuális ereje. Ezzel viszont el is szakadhat a moráltól s követelése nem mindig valami ideális követelmény, időfölötti, függő norma, hanem amely *máris* érvényesülni akar. Ebből a normatermészetéből ered az, hogy a jogi norma kénytelen *visszaalkalmazkodni*, odáig menni, ahol az államerő tényleges forrását ép megtalálhatja. Talán innen van, hogy egyesek a jog-szabályt „empirikus” jellemű normák közé sorolják (Somló), a valósághoz, az erő faktumához való igazo-dását érzik ki. Innen vart az államerő, jog és morál sajátságos viszonya. Korántsem egyszerű kapcsolat ez: az államerő támasztéka a morál *is* s ezzel egy körforgás keletkezhethet: az államerő, mely a morálban *is* nyer támasztékot, alapját szolgáltatja a jognak, a jog viszont *részben* a morál valósulását idézi elő a *maga*, t. i. állami eszközeivel. A kapcsolódás tiszta átlátszóságában nem ép gyakori, sőt hipernormális. Annál szembeszökőbb a másik, durvább eset: a morál alátámaszt/ta/ta az államerőt, mely azonban nem lép vele kellő mértékben kapcsolatba (forradalmak).

Főténynek azt találtuk tehát, hogy a jog a morál *felé*

³⁵ Innen v. u. hogy a jog „kiséretnek” mondható: v. o. „*da-Recht ist ein Zrangseesucht zum Richtigen*” (Stammerl).

halad. Nem éppen „morális minimum”, mint Jelűnek szállóigévé lett mondása tartja, de nem is morális maximum. A Janusarcú jog félmorál, hiszen a morál, amennyiben éppen ideál, messze a valóság fölött áll. Ez van meg már Kantnál, aki finom disztinkcióval hangsúlyozta, hogy a jog a „legalitást” éri el, de nem a „moralitást.”³⁴ Sőt a Radbruch szerint³⁵ alkalmoszerűleg a jogban az immoralitás is elhelyezkedhetek, a pusztá jogrend még távolról sem az igazság biztosítója. Mindez – valóságtudományilag – egyszerűen abban a témában találja magyarázatát, hogy a jog biztosítója, az állam tökéletes fejlettségéről nem beszélhetünk, a törvényt egy korszakában sem.

2. A jogi norma állameredetével még nem mindent magyaráztunk meg, s oly térre kell átmennünk, mely a logbölcsletben a szociológiai ismeretek tökéletlen tekintetbevétele folytán csak homályosan fejeződik ki. A lényeg az, hogy a *jogszabály a társadalmi élet „koordinatív eszköze”, azaz az együvérendezést szolgálja.*³⁶ Ezzel már lényeges korlátozások állanak elő. Mindenekelőtt a jogszabály addig terjed, ameddig terjed egy intenzívebb közösségben élő társadalmi egész, törzs, városállam (*polis*), kisebb-nagyobb terjedelmű nemzetállam stb. A morál bizonyos tekintetben független ily szempontól, közösségeken túlmenő, általánosabb és örök. Sőt egy izolált Robinsonra is kiterjed, őt is kötelező, míg a jog *közösséget tételez fel*, ennek a közösségnek létérdekeit szolgálja, ezt szociális egészként együttartó, koordináló eszköz.

Ebből fakad az a sajátos norma-jellem, hogy *a jog csak addig terjed hatásigényében, ameddig a társadalom együvérendezése kívánja; a jog „külsőlegességének” forrása ez.*³⁷ Mindaz, ami teljesen „maganjellegű”, ezáltal

³⁴ V. o. újabban Weighn, *Legalitat und Moralitat*, Archiv für Hechts- und Wirtschaftsphilosophie, 9. köt. 367. 11. Stammlernél klasszikusnak mondható fejtegetést találunk erről, *Die Lehre von dem richtigen Recht*, 52-92.

³⁵ *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, 1914. 62. 1. hozzá így írja: „A jog az erkölcsiségnek éppen csak *lehetősége*, de éppen így az erkölcstelenségnek is a *lehetősége*.” (Ez azonban hiányos fogalmazás, méh félreérthető).

³⁶ A koordináció problémájára itt csak röviden utalunk, erről mátkalokkal.

³⁷ Radbruchnál jellemző: „Die Sittlichkeit ist ein Inbegriff von Nonnen für den Willen, die Gerechtigkeit ein Inbegriff von Normen

kimarad a jogi rendezésből. „Gondolkodásért senkit sem lehet felakasztani”. A gondolatom, az *én* érzelmem magánügy; ha nem nyilvánítom, ha a társadalomba nem jut ki észrevehetőleg, ha nem válik *külső* cselekvéssé, úgy teljesen jogközömbös mozzanat, jogilag nem létezik. Innen, a „külsőlegesség”-ből ered a jogszabálynak jobbra a *cselekvést*, s nem az *érzületet* számontartó jellege; ameddig valami belső vonás a társadalmi együvérendeződést, a kellő, korszínvonalon való koordinációt nem veszélyezteti, a jogra közömbös. *De internis non judicat praetor.*

De ez ismét folyton eltolódó ténykérdés. A jog is behatol az érzület kérdésébe, mert az érzület már latens cselekvés, már közelfekvővé teszi azt, hogy az nem marad belső, hanem meg is nyilvánul: itt már bizonytalan mélység mered a jog előtt, a jog *a maga eszközeivel* csak helyenként férkőzik be a belsőbe. Ebben rejlik a jog korlátolt társadalmi hatásképessége is: *a legfontosabb társas jellemvonások számára hozzáférhetetlenek*. Baráti érzésre senkit sem lehet jogilag kötelezni: a szeretet – legeslegfontosabb a társadalomra! – jogilag létre nem hozható; metajuristikum a szociális érzés és így tovább.

A jogi norma analízisében máris két passzív tételre akadunk. Az első jellemnél azt találtuk, hogy a jogi norma kénytelen követni az államerőt: amiben ez hézagos, hézagos a jog is. Most pedig azt találtuk, hogy a társadalomra legfontosabb emberi benső vonások jórészt kívül esnek a jogon. Térjünk azonban ennek végleges átgondolása előtt a jogi norma harmadik jellemvonására.

3. Később is lesz szó erről s itt a rendszeres átnézet kedvéért szögezzük csak le azt, hogy a jogi norma különbözik egy *távoli* eszményt hordozó szabálytól. Említettük, hogy a normák *fejlettsége* különböző. Axiológiai nem minden jogi norma igazolható, mivel a jogi norma a *tényleges* államerőhöz alkalmazkodik. *Idői*. temporális értelemben a jogi norma átlagosan fejlettebb valami, *aktuális* valami, most és létezésének minden pillanatában élő-ható erőnek tétélezi magát. A jog *aktuális imperativus*. Tudjuk, hogy viszont a morál

parancsa gyakran időfeletti. A jog elévülhet, a morál parancsa korföletti, örök.

4. Még hátra van egy sajátos, talán eddig nem is boncolt egyszerű jellemvonás megállapítása: a jogi norma nem izolált tevékenységű, nem *egyes* normák hatnak, hanem *norma-komplexum* hat együtt, egyszerre. Amily. egyszerű e tény, oly messze esnek végső következményei. A normatannak nemcsak az a feladata, hogy az *egyes* normák jellemét elemezze, hanem azok együttes fellépésével járó következményeket is kiderítse. A szabálytartalom problémáját nem szabad úgy elképzelnünk, hogy mindenik norma mintegy a maga számlájára dolgozik. Az egyes norma mindig része egy norma-csoportnak. Hány tételes törvényre történhet hivatkozás *egy* esetnél! Egyik író szerint a jogi normák „hálók”, melyek az egyes esetet körülölelik: oly norma is lehetséges, mely horogként magánosan is hivatott arra, hogy esetet megragadjon. Az ily hasonlat mindenestre, ha köznapi is, eléri azt a célt, hogy látjuk a normák szövevényes együttességét, látunk mintegy magunk előtt valaminő *norma-organizmust*.

A jogi normák jellemét sem fejthetjük ki anélkül, hogy vizsgálónk, mire képesek azok *együtt*. E téren már tudott tényekre hivatkozhatunk: a jogrendszer általában stabilizáló, *konzervatív* jellemű s a társadalmi fejlődésben életszabályosságot csak bizonyos *mechanizmus* útján tud teremteni. Ezzel áttérünk második kérdésünkre, a *normahatás* problémájára.³⁸

B) A jogi norma hatásának általános szociológiai vizsgálata rendszerint kívül esik a jogfilozófia átlagos problémakörén s ha az imént e diszciplína tételeit csak összefoglaltuk, itt-ott jelentékenyebb kiemelésekkel, s új terminológiában, a jog normahatásánál ezt nem tehetjük. Nem helyes eleve valaminő általános szépségszél felé gravitálni, mint pl. Cruet³⁹ tette. Az ily vizsgálat célját téveszti, mert nem *társadalomtudományi* szélességében fogja meg problémáját, amint az szükséges.

Köztudomású az, hogy a jog mindenekelőtt *konzervatív* jellemű. Ez *következménye*, akaratlan mellékjelen-

³⁸ Nem *külön* kérdés ez, hanem ép az első szoros kiegészítője, inert a normajellemből következik a hutái-, a hatástól pedig következtethetünk a normajellemre.

³⁹ *La vie du droit et l'impuissance des loi* c. művében.

sége a jog mechanikus jellemének. Ezt a jellemet már Paulsen megállapítja igen éles formában:⁴⁰ „A jog sohasem töltheti be az igazságosság egész körét. Szükségszerű következménye ez a jogrend *mechanikus* természetének, a jogszabály *logikai általánosságának*. A jog arra szorítkozik, hogy a cselekvésekben az igazságosság ama *legkisebb mértékét* kényszerítse ki, amely nélkül emberi közösségi élet egyáltalán nem lehetséges”.⁴¹

Ez a tétel élénk kontrasztját találja azok felfogásában, akik általában az *egész* társadalmi összefüggést a jogra építik fel, mindent a jogból óhajtanak kimagyarázni, mindent jogszabállyal megoldani. Ez a *panjurisztizmus* rendszerint reflexiótlan álláspontja, mely szerint a jog *hatásigénye* korlátlan.⁴² A „hatásigény” e kérdése alig léphet be a jogbölcseletbe s ez természetes, hiszen nem e speciális diszciplína dönt a maga határait illetőleg, hanem az általánosabb normatanban kell felvetődnie a kérdésnek s kialakulnia a megoldásnak. „Meddig” mehet a jog? – e kérdés épúgy megoldandó, mint a jogi norma speciális jelleme. Egészen más értelmet nyer a jog fogalma, ha a jog igényt tart *mindennemű* életviszony szabályozására. Hogy igényt *tarthat*, az maga a jog előtt kétségtelennek látszik, bár a dolog sokkal bonyolultabb, mint látszik.

A panjurista álláspont voltaképp már abban megdőlt.

⁴⁰ *Ethik.* 7–8. kiad. 1906. II. 172. az itt felhozott példák is rendkívül tanulságosak – e szűkreszabott téren utalunk csak azokra.

⁴¹ Így a Jellinek-féle formula (das Recht ist ein moralisches Minimum) új oldaláról van jellemezve. Figyelemre méltó az is, hogy a *negatív* norma túlnyomó. Binding szerint: „A *parancs* a tilalomnál fiatalabb norma a történetben s érvényesülési tere a tilalommal szemben relative igen kicsun” (sic). *Die normen und ihre Übertretung*, I. 1890. 108. 1. V. o. Westermarck, *Ursprung und Entw. der Moralgebriffe* Übers. v. Katschor, 1907. I. 258. 11. A hegelianus Lásson Adolf egyenesen odáig megy, hogy szerinte: *Alle Normen haben nur den Inhalt, dass fremde Befugnis nicht gestört werden soll.* (*System der Rechtstphilosophie.* 1882. 210. 1.)

⁴² Tipikus kijelentés Stammlernél: „*Das Ganze* des sozialen Lebens wird von der Form des *Rechtes* umschlungen, wengleich es Ansiedlungen anders gearteter äusseren Regeln dabei *duldet* [!] *und die Sitze ihnen an ir eist*“. (Die Lehre von dem richtigen Rechte. 238. 1.). Mayer M. E. egyik formulázása is félrevezetheti a jogászt s tökélet kövacsolni enged a jog javára: Die Rechtsnormen sind *Präzisionen föti Kulturnormen* (i. m. 34. L.). A jog *mögött* is vannak szerinte normák, köteleességek. Ennek a jog *formát* ad. de nem *minden* irányú köteleességnek.

ha n jogszabályt a társadalmi együvérendezés, koordináció eszközének ismertük el. számos életprobléma jogi szabályozása kívül esik a jogon, metajurisztikussá válik a jog külsőleges jelleme folytán. A jog nem akarhat minden élettevékenységre kiterjeszkedni, mert nem is tud. Más szóval azt a tételt állítjuk, hogy: 1. a jog hatásigénye nem lehet *korlátlan*. 2. a jog hatásigényének kérdése *kapcsolatban van* a jog hatásképségének problémájával. Ezzel állítjuk azt is, hogy a jog hatásigénye, meddig-terjedhetésének mértéke általános formában felvethető és pedig először egy negatív formulával: „a jog hatásigénye nem lehet nagyobb, mint hatásképsége „ ez a reflexiótlan panjurista álláspont ellentéte.

Láthatóan valóság tudományi síkra érkezett problémánk, a *jogérvényesülés* már említett kérdéskomplexumához. Mindenekelőtt: hogyan keletkezhetett az a látszat, hogy a jog hatásigénye korlátlan lehet? Hogyan keletkezhetett a gyakorlati jogász gondolkodásában az a nézet, hogy a jog érvényesülése korlátlan, hogy minden a jogban van, a jog által van:⁴³ ami egyéb normatartalom található, az – Stammlerrel – nagyon is „másodrendű polgár”, csaknem *quantité négligeable*? Ama nézet fenntartója az, hogy magát a jogot nem ismerjük kellőképp, *általános* jellemében. A jogszabály jelleme meg nem érthető, mondtuk-, „hatásigényének” tekintetbevétele nélkül. E hatásigény korlátlan, minden a jogban, a jog által van – ez volt a *jog zártsága* (Geschlossenheit des Rechts), – melyről azonban, mint üres és tarthatatlan dogmáról maga a jogbölcselet mond le mind világosabb érvekkel.. Sőt ellenkezőleg: a jog nyílt, a logban hézagok vannak, ezt észre kellett venni, azonban – sajátos – ép a *joghézag* problémája annyira ferde síkra került, t. i. nem általános, *elvi* jelentőségében került felszínre, csak a jog *alkalmazásának* kérdésében.⁴⁴

⁴³ Történetileg ez már a középkorban (a római jog recepciójakor) kezdődik. Jung idézi (*Das Problem des natürlichen Rechts*. 1912. 11.) Ehrlichst, ki ezeket mondja: „A római jog recepciója mindenütt mélyreható változást hozott. Most keletkezik a~ az elv [hiedelem]. *hogy minden döntésnek már fennálló jogszabályokból kell adódnia*”. (v. o. u. o. 13. 1. Schmolder nézetét). – Ami pedig a szokásjogot illeti, világos tendenciája a kodifikációnak az, hogy ezt eltüntesse; jellemző ez a korra (a szabályalkotás intellektualizálódása és centralizációja!).

⁴⁴ Herrfahrdt (*Lücken im Hecht*, 1915. 19. 1.) jellemző határozottsággal írta: „A hézagok tana része a jog *alkalmazása* tanának és

A *joghézag* és *joglatitudo* kérdését párhuzamosan kell felvetnünk. Alaptételünk az, hogy a normához *nem* tartozik *hozzá* annak általánossága, már megszokott jelenség az,⁴⁵ hogy a normát *nem magára* az egyes esetre berendezettnek tartjuk. A jogszabály tágas keret csak, s *joglatitudo*-ön általában azt értjük, hogy a jogszabály *nem* vonatkozik egy *sajátszerű* eset összes árnyalataira: úgy van eleve berendezve, hogy bármely esettel szemben a rávonatkozó normában is bizonyos túlbőség jelentkezik, Ezzel a normát úgy fogjuk fel, hogy az igazi szabálytartalom egy adott eset eldöntésére – elvben – *teljes* irányítást adni tartoznék.

Természetesen ez gyakorlatilag kivihetetlen s ép a fennálló állapot a természetes; azonban ez nem ok arra, hogy a kérdés *elméleti* megoldatlansága letűnjék a napi-rendről. Ismerettani okok alapján tudjuk azt, hogy az, amit „esetnek” nevezünk, már egy általánosító fogalomalkotás többé-kevésbé elnagyolt terméke, sőt az „eset” fennállása fikció, egy szingularizáló fogalomalkotás síkján „valóságban” ezerféle variánst kell észrevennünk: minden esetben van *sajátszerűség*, mely el nem hanyagolható mennyiség szigorú, elméleti értelemben. A jogszabály – miután gyakorlati lehetetlenség, – nem vehet mindegyikhez egyéni mértéket, azaz átlagos „esetekre” rendezi be magát. Ezáltal általános *joglatitudo* keletkezik, ami ismét egyik alapja annak, hogy a jog mechanikus, *nem* a *sajátszerűséget*, hanem az „esetté” átlagosított mozzanatokot szabályozza. A *jogalkalmazó* megtesz az „*individualizáció*” terén, a *sajátszerűhöz*-alkalmazkodás érdekében annyit, amennyit tud, de ez a törekvése *nem* lehet szigorúan elméleti értelemben *telje*.« sikerű: az esetből valami mindig kimarad, a lényegtelen sorába *kénytelen* sülyedni, bár mindig ténykérdés az, vajjon valóban lényegtelen esik-e ki a döntésalapokból.

Van *hézagosság* tehát az *egyes* normában, s van a normák *rendszerében*. Ez utóbbi a *joghézag* kérdéséhez vezet. *Joghézag* van ott, hol a *jogalkotó elme* még *nem*

még a *hézagok lényegének* elméleti kérdése is (sic) csak segédeszköz a *hézagos* esetek kezelése terén szükséges *gyakorlati* kérdések megoldásához”. Ide redukálódik a kérdés másoknál is. V. o. Zitelmann, *Lücken im Recht*. 1902. 24. 1. Somló, *Jurist. Grund/ehre* Bibi. 399. 11. Jellemző Stemmler is, *Eicht. R.* 271. 11.

⁴⁵ Herkömmlich, aber unbegründet (Radbnich). Kivált Ihermp hangsúlyozza, hogy a norma *absztrakt*

juthatott öl a szabályalkotásig, holott az élet már megtermelte a szabályozandó esetet (a szabályozás általános késése⁴⁶); jogszabályozásban hézag mindenütt van, ahol az állam, funkcióhibái következtében, *meglévő* jogszabályát nem tudja keresztülvinni *általában* és nem a *kellő időben*; az állam óriásszervezet, funkcionálása általában lassú, nehézkes. Joghézag keletkezik to-
\ abba ott, hol nem egy, normálisan keresztülvihető, funkció esik ki a fejlődésből, hanem ahol az állam hi-
\atott ugyan bizonyos funkció végzésére, azonban a szabálytartalom tényleges keresztülviteléhez hiányzik *momentán* megfelelő ereje s ezért az állam szabályalkotásról lemond stb. Tény az, hogy a történeti problémák súlya, s az állam ereje nem mindig arányosak, hanem folytonos a fluktuáció a kettő között.

Az életproblémák nem egy mechanizmus részei, hanem sajátzerűségekkel telt történeti életrészletek, ahol folytonos a nóvum. Elere ezekre berendezni magát – képtelen minden kor jogrendszere. Sajátos e téren a singularitás-elv, a történeti elv végső következménye, mely szerint szigorú analógiák nincsenek, s ámbár gyakorlati értelemben csak hosszabb idő múlva vesszük észre, a jogszabályok állománya *folytonosan elavul*. S íme a mechanikus beállítású jog éppen ellentétes álláspontra helyezkedik: a jogszabály örök s csak újabb jogszabály előtt adja fel régi pozícióját, érvényesülési igényét.

A jogi normák jelleméhez *ez is* hozzátartozik: rendszerük *hézagossága* mellett *mechanikus* jelleme. Mit jelent ez más szóval? Ha Stammler hangos szóval dicséri a jogi norma attitudejét a konvencionális normával szemben, elfeledi ama főtenyt, mely itt döntő súllyal áll elénk: az élet folyton új helyzetek termelését, a történeti élet *szinguláris* mozzanatokban továbbhaladó *kontinuumát*, melyben a jog, mely azt szabályozza, folyton *ugyanazt* követeli.

A jogszabály jelleme: a merevség, az állami norma – a maga revíziójáig – merev norma. Vájjon nincsenek-e ezzel szemben speciális előnyei ama konvencionális normáknak, amelyek éppen azért, mert csak „felszólítást” tartalmaznak (bár korántsem erélytelenül és garancia nélkül, mint Stammler s követői vélik!), *a normacímzett*

⁴⁶ Példa lehet a már több mint egy évtizedes kérdés a léghajózási jog.

akarátát és helyzetfelismerését egyenesét) követelik? „Nézz helyzetedre, nézz annak sajátzerúségeire!” – ez hangzik latens módon a konvencionális normából s oh vonás ez, mely a nemzetközi jogból nagyon is kihangzik a „clausula rebus sic stantibus” formájában.⁴⁷ Amiről itt speciálisan megnagyobbított problémaként szó van, *megvan az élet minden vonatkozásában*. A történeti élet jellemét hagyta figyelmen kívül Stammler, amidőn úgy vélte, hogy csak a *merev normafaj*, csak a „Selbstherrlichkeit” attitude-je az értékes, s a hiba forrása ott rejlik, hogy, mint említettük, csak a *normaattitude* fontos előtte.

„A konvencionális szabályok – írja – értelmök szerint bizonyos külső magatartásra való felszólítások, amelyek érvényesülési igény tekintetében *a felszólított által való elfogadáson nyugszanak*. Külsőleges szabályok azok, amelyeknek helyes érzület képzésével nincs dolguk [?]; és érvényesülni akarnak, ha a normafogadó akarja⁴⁸ és nincs meg a fensőbbbségi kényszerük, méh megvan a jogszabályoknál. Kiképződésük rendszerint szűkebb s meghatározott társas körben történik, ajnehben aztán tényleges hatásukban *az egyesekre nem ritkán roppant erős nyomást gyakorolnak*, ami [szinte csodálatos írónk előtt] érvényesülési igényük valódi jelentésével meglehetősen nagy ellentétben állhat. A jogi normától való *fogalmi* elkülönítésnél magától értetődőleg [sic] csak az érvényesülési igény *formális* módja jó tekintetbe. Ebből következik, – fűzi tovább Stammler, – hogy a konvencionálisán szabályzóit társas viszonyoknak nincs meg *tartósságát* létrehozó garanciája.”

A jogi norma jelleme különös megnagyításban jelentkezik az említett nemzetközi jogban, de az *alkotmányjogban* is, mire Stammler nem gondol: a normajellem, a merev norma vagy összeütközik a történet-termelte új helyzettel s annullálódik, vagy hatástalan óhajként éli lesüllyesztett életét, jövővárásban, midőn a történelem meghallgatja: vagy végül mechanikusan hat (érvényesülésében ez a többség), mert merev.

Ámde az élet problémái csak merev normák alapján oldhatók meg? Nincs-e hatalmas szükség oly norma-

⁴⁷ Finoman emelte ki az előtérbe Kaufmann *Das Weiten der Volkerrechts und die Clausula rebus sic stantibus* Tübingen, 1911.

⁴⁸ Ez csak egy eset

íaira, melyet rugékony normának mondunk, és pedig úgy. hogy mögötte kellő garancia van ? Úgy véljük igen, s a lenézett, és megtúrt helyzetbe hozott „konvencionális norma” éppen ez irányba mutat (nem ugyan ép a jogbölcseletben kifejtett megformulázásában).

A konvencionális norma *rugékony norma*, s az életnek épúgy szüksége van rájuk, mint ama merev, jogi normákra, melyek merevségét akaratlan *jog-latitude*-jük a *jogalkalmazás*⁴⁹ enyhíti némiképp.

Stammler, kit kénytelenek voltunk egyszer kifejezetten, mint rossz szociológust említeni,⁵⁰ kiválókép egyoldalú: a „Kleinstaaterei” finom szellemi elmélyülés! lehetőségében fejlődtek gondolatai (mint a német nagy filozófusokéi az idealizmus korában), de tág történeti perspektívát nem találunk műveiben.

Másképp az angol jogász, Bryce, a kitűnő szemű, a páratlan valóságérzékű szociografus! Amit nem volt képes »Stammler meglátni a magánjogi szempontjaival, annál világosabban kidomborította Bryce a közjogban, szólván „merev” és „rugékony” alkotmányokról. A normatannak Stammler után erre kell visszaemlékeznie! – De térjünk vissza jogkritikai feladatunkhoz.

Miután az élet normaszükséglete s a normák tényleges állománya között aránytalanság konstatalható, azt kell *általánosságban* leszögeznünk, hogy *sem a jogi norma, sem más normafaj nem alkot zárt rendszert, hanem egymást kölcsönösen kiegészítik. Nem a korlátlan hatásigény, hanem egy korlátolt hatásigény álláspontján van minden normafaj.*

Jogbölcselek általában nem jutottak ideig, hőt egyesek makacsul ragaszkodnak egy különös tételsorhoz, amely szerint még a *joghézag* is *jogalkotta* valami, Radbruch szerint „durch Verneinung jeder Rechtsfolge geregelt”. Lehetséges-e ez ? Nem ellentmondás-e az, miszerint *szabályozva* van valami azáltal, hogy *nincs* szabályozva?⁵¹

⁴⁹ Ebből látható ama tény sajátossága „Nichts ist schwerer testzustellen als ehe Grenze zwischen *Kofbisausleyung* und *Rechtscheopfung*”, idézi Esinaich-ot Jung (*Das Problem den natürlichen Rechts.* 1412. 10. lap.)

⁵⁰ *Társadalmalkotó erők.* 328. 1.

⁵¹ Jellemző Radbruch (*Grundzuge der Rechtsphilosophie.* 188. 1.) „Ein rechtsleerer Raum ist immer nur *vermöge des eigenen* Allen (sic) der Rechtsordnung rechtsleer und überhaupt nicht im strengen

Stammlernél hasonlókép nyilvánul meg egy panjurista álláspont⁵² amidőn azt hangsúlyozza, hogy a konvencionális norma tartalmát a jog mintegy engedélyezi, bár hallgatólagosan, tehát megvan e szabályozandó tartalomra nézve is *a hatásigénye*.” Ezzel úgy tűnik fel a jogi norma, hogy az, még akkor is, midőn *nem* szabályoz valamit, voltaképp csak lemond erről, jogi következményeket nem csatol hozzá; a jogalkotó elme igényt nem támaszt, bár támaszthatna. „Das gesetzte Recht ist auch für die konventionalen Regeln verantwortlich”, véli Stammler.

Így kerül a konvencionális norma Ihering és Somlóval szólva „hamupipóke” helyzetébe. Léte a jogtól függ, megtört valami. Ezzel az egész problémabeállítás eltorzul. A panjurista álláspontot reflexiótlannak tartjuk s egyoldalúnak: nézetünk ezzel szemben az, amiből kiindultunk: egy bizonyos normafaj, a jogi norma *hatásigénye* nem terjedhet többre, mint *hatásképessége*. A jogbölcselet megszokott problémáiból át kell lépnünk a társadalomtudomány szélesebb keretébe, hogy a *jogi* norma jellemének, természetének ismerete után most már önállóan fehothessük a *társadalmi* norma problémáját.

3. A normák eredetének elméletéhez.

Stammler elbeszéli egy filozofikus novella szimbolikus meséjét. A felhők érthetetlenek találták az apró emberek életét itt a Földön s egyiküknek megengedték, hogy emberré váljék. Lejőve az emberek közé s magára eszmélve, emberi jellemvonására, mindennek

Sinne rechtsleer. nicht rechtlich ungeregt, sondern ein rechtlich im negituen Sinne, durch Vernennung jeder Hechtsfolge geregeltes Tatsachengebiet”.

⁵² Annak dacára, hogy a „*summum jus, summa injuria*” fejezetben (*Lehre v. ruht. Rechte. 34. l.*) elismerésre méltó pompás magyarázatot adott, mely szerint „das Recht als *höchstes* Gesetz ist da t. grösute Unrecht”. A terenliusi mondás mai értelme *ily* általánoságban az, hogy a jog csak *bizonyos* életszabályozó funkciót teljesíthet általában, de nem a legfőbbet, nem a végső normák herén.

⁵³ V. o. *Lehre von dem richtigen Rechte. 237. 1.* „Wenn die *rechtlich* Satzung den *konvtionalen* Regeln eine Angelegenkeit überlasst (sie), so geschieht diesem notwendigerweise in der Unterstellung, dass fler Inhalt der letzteren mit den Grundsätzen des *richtigen* (nein pozitív) Rechtes ubereinstimmt“.

megtalálta nyitját, midőn észrevette a rugót: az emberi *akaratot*.

Amidőn jogbölcselek, Zitelmann és Kelsen, Somló és Stammler a jogi normák létét, keletkezési okát megfejteni óhajtják, ritkán mennek messzebb, mint ama novella az akaratról. A társadalmi élet szabály tartalmát az *akarattól* magyarázzák ki s ezzel az (egyébként észrevétlenül *egyénpszichológiai*) elmélettel körülbelül le is záródik feladatuk. A normák keletkezését azonban szociológiai tágasságában is kutatnunk kell s bárminő röviden is, egy-két fővonásban meg kell adnunk a kutatás jellemét.

Az egyén akarása nem mindig spontán akció, nem egy önmagából pókfonálszerűleg kibocsátott valami, hanem *reakció*, melyet leginkább valaminő, sajátos állású helyzet felismerése irányít. E. helyzet lehet a *maga helyzete (élethelyzet)*, s lehet a közösségéé (*történeti helyzet*). A helyzet sajátyszerűsége, mint valami inger hat reá, azt a maga javára felhasználni szeretné, avagy ellenkezőleg védekezik ellene. Az *ily* cselekvés reaktív valami, nem más mint „viszonzat”⁵⁴ valaminő szituáció sajátyszerűségére.

A cselekvések többsége nem spontánakció, hanem csupán helyzetreakció, viszonzat. Az ily reaktív tevékenység, mely egy-egy helyzet szüleménye, távolról sem ösztönös, vagy féltudatos jellegű, hanem ép feltalálóképességet is követel, invenciót is kíván. Invencióban az emberiség nagy tömege szegény,⁵⁵ s mivel adott helyzetben cselekedni kell, azt a cselekvésmódot, melyre ép szükség van, *nem egyénileg* találják ki az esetek túlnyomó többségében, hanem a társaktól veszik át *utánzós cselekvés* formájában, avagy a már meglévő, utánzós cselekvésmódokból *kikövetkeztetik* azt, hogyan „*volna szokás*” (!) ily esetben cselekedni.

Beláthatatlan tömege van a „szokásos” cselekvéseknek (az „élettechnika” ép ezek ismeretében áll), melyeket át kell vennünk, ha valamely speciális hatáskörbe jutunk (hivatali „tapintat”, „üzleti szokások” (*usenice*), az „érintkezési módok” ezerféle faja).³⁶ A megiratlan, ön-

⁵⁴ Ezzel a terminussal a *response* szót óhajtom fedni; az amerikai szociológiai irodalom legáltalánosabb műszava.

⁵⁵ V. ö. Vierkandt. *Die Stetigkeit im Kultur wandet*. 1908.

⁵⁶ V. o. Ihering, *Zweck im Recht*. II. kötet. Oertmann. *Rechtsordnung und Verkehrssitte*, 1914.

tudatlan vagy féltudatos szabályoknak kimeríthetetlen tömegén nyugszik az életfenntartó akarat, az invenciótlan tömeg mindenütt ösztönösen kérdezi: „*ily* esetben *mi a szokás*.” Cselekvését nem a maga spontán akarata dönti el, de nem is valaminő közösségi spontánakarat, hanem helyzetreflexként előálló, *nem-gépies*, de invenciót csak részben kívánó viszonzat.

Normákból rá lehet ismerni arra a helyzetre, melyben keletkeztek, magukon viselik a kor s az emberek képét, kik akkor hol öntudatlanul, hol féltudatosan reagáltak. A normák eredete tehát *részben* vezet az akarathoz, részben más, *reaktív* elemekre utal.

Egyénlélektanilag is másképp kell megközelítenünk problémánkat. A társadalomnak szüksége van bizonyos cselekvésállományra, melyet tagjai egyöntetűen, közösen gyakorolnak, mert csak az egyöntetűség vezethet kellő koordinációra. Ennek kifejlődésére azonban az egyén is módot nyújt azzal a tendenciájával, mely a *cselekvés gazdaságosságára* irányul. Minden cselekvés az egyénre nézve akkor a legkönnyebb, ha ismétlődhet. Minden cselekvés törekszik arra, hogy megújuljon, s hogy ez tehetőségessé váljék, alig kell egyéb, mint *helyzet-analógia*. Ha *A* helyzetben *a* (reaktív) tevékenység következett be. *A₁* helyzetben is *a* fog bekövetkezni még akkor is, amidőn *A₁* csak megközelítőleg, hasonló *A*-hoz. A társadalom normáinak kifejlődésére az alapot általában *az élet eme mechanikusan ismétlődő elemeiben* találjuk meg.

A társadalomban vannak ily, már ismétlődő helyzetekben kialakult cselekvések, viszonzatok s vannak újindulások, kezdeményezések, tartós tendenciák, érdekek, eszmék stb., s mindezeket a társadalom *irány tartalmának* mondjuk. A normák általában nem mások, mint konstans iránytartalmak kifejezései. Az állatvilágba maga *ösztönei* alapján oldja meg életproblémáját: ezek *fajilag* kikristályosodott reakciómódok, melyekre bizonyos helyzetekben szükség van. Az embernél, mondja Wundt,⁵⁷ e téren *társadalmilag* kikristályosodott reakciómódokat találunk s ez Wundtnál a „*Sitte*”, a közszokás, közerkölcs. (Ennek differenciálatlan őállapotát helyesebb nem *Sitte-mk*, hanem Somlóval *primitív ősnormának* nevezni.)

⁵⁷ *Ethik*, II. 111. I

„Ösztön és *Sitte*,⁵⁸ mint Wundt előadja, mindkettő eredetileg az egyes lény szokásaiból indul ki. Azonban míg az ösztön azok hatásait, amint számos nemzedékben felhalmozódnak és megszilárdulnak, *vakon működő hajlamokban* őrzi meg, a *Sitte*-ben az emberi nemnek és tagjainak állandóvá vált szokásai mint *tudatosan ható motívumok* maradnak fenn: az ösztön nagyrészt *mechanikussá*, a „*Sitte*” pedig *általánossá* vált szokás”.

Ez utóbbiban van már tehát egy *közösségi* komponens s van *idői* komponens („*Herkommen*”), a közösség és múltja ezzel a jelenbe nyomul a maga iránytartalmával.

Sitté és jog között bizonytalan a határ s történeti koronként változik s ezzel úgy a *Sitté* fogalma³⁹, mint a jog fogalma idővel tartalmában hullámszik, úgyhogy téves- dolog *általánosságban* nyilatkozni a kettő viszonyáról, téves a jogfilozófus Kohler nyomán pl. a *Sitté*-nek általános „túlbecsüléséről” beszélni.⁶⁰ A *Sitte* és a jog viszonyának megállapítása⁶¹ egyébként csak akkor lehetséges, ha az előzővel már határozott fogalmazásban tudunk számolni.

A kettő *szabadon versenyző normatartalom*.⁶² Ismeretes, a normák konfliktusa, mely gyakori jelenség s ennek okára rá kell eszmélnünk, fel kell vetnünk a normák eredetét nemcsak általánosságban, hanem – ami itt főproblémánkul adódik – azok speciális *forrását* keresve. Amint kialakult egy tan a jogszabályok „forrására” nézve, úgy ki kell alakulnia a társadalmi normák forrására nézve is.

⁵⁸ Wundtnál legtöbbször *általánosabb* jelentése ezért fordítatlan kell hagynunk; szavunk a magyarban nincs rá.

⁵⁹ V. o. Weigelin, *Der Begriff der Sitte*. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 8. kot. 321. 11.

⁶⁰ Kohler, *Sitte und Sittlichkeit*, u. o. 330. 1.

⁶¹ Wundt, *Ethik*, I. U. az, *Das Recht* (Völkerpsychologie, IX.), 1918. 368. 11.

⁶² Ezzel már lekötöttük magunkat annak az álláspontnak, hogy ama „szabad” versenyzésben nincs privilégiuma a jogi normáknak a közszokással (*Sitté*) szemben. Figyelemreméltó Maier álláspontja: „Während das Recht sich möglichst auf das soziale Minimum an Normen, das durch staatliche Zwangsmittel im Interesse der Existenz der Gesellschaft selbst erzwungen werden muss, beschränkt, *arbeitet die Sitte ins Feinere*”. (Psychologie der emotionalen Denkens, 1908. 75. 1.).

4. A társadalmi normák forrása.

Szóltunk a jogról s annak tényleges érvényesüléséről, mint valóságtudományi kérdésről. A jogszabály érvényesülésének támasztéka, biztosítéka az államerő, a hatalom, de egy másik támasztékra is rá kell mutatnunk, a normafofogadó elismerésére. A norma e két oldalról van biztosítva s amennyiben két alany áll egymással szemben, a normaadó és normafofogadó alany. A jog érvényesülése kétségtelen függ az utóbbitól is.

Ahányféle ugyanis az alany, annyiféle lehet az iránytartalom. Quot homines tot actiones (Hobbes). Az államnak megvan a maga iránytartalma, megvan az egyes egyéneknek és szervezeteknek is.” így a következő viszonyok állhatnak elő: 1. a kettő között kollízió, *merev ellentét* állhat fenn, 2. részleges ellentét, *feszültség*, 3. az állami akarat hiánya, 4. az államalatti alanyok akaratának hiánya s 5. teljes egybevágóság az állam akaratával. A jog természetszerűleg annál inkább érvényesülhet, minél egybevágóbb a kétféle akarat (5), avagy ha az állam alatti alanyok akarata hiányzik (4).

A szabályzó államalany s a szabályozott államalatti alany között azonban gyakori a feszültség! állapot. Az állam ily esetben *nemcsak kényszerítő attitude-öt foglal el*, hanem iparkodik a szabályfofogadó alanyt álláspontjára áttéríteni.⁶³ Kérdés az, hogy amaz elismerést hogyan lehet kivívni? E téren gyökeresen téves a Hobbes-féle kiindulás, mely szerint az egyén *mindenre* támaszt jogigényt (*jus in omnia*) s éppen ezért *csak* kényszereszközök visznek *csak* abszolút államban odáig, hogy az egyén ama mindenről lemond, bizonyos jogok háborítatlan élvezete kedvéért.

Abból kell kiindulnunk, hogy az emberiség életsorsa mindig nehéz, a teljes életproblémát az egyén sohasem tudja magában megoldani, tehát támaszra szorul. Mely ügyek azok, ahol ezt a leginkább érzi, melyek a *maga tudata előtt* a legjelentékenyebbek? Bizonyára a leghehétköznapibbak, mert ezek a leggyakoribbak s a iegrendkívülibbek (pl. önvédelem, háború), mert ezek a legsúlyosabbak.

A szabályalkotó s erőt képviselő államhatalom *ez*

⁶³ Mindezekből jól látszik, hogy az elismerésmélet épúgy, mint a hatalomelmélet nem általánosak s nincsenek is ellentétben !

utóbbiakból indul ki s halad az előbbieik felé! Rendkívüli időkben siet az önmagában gyenge egyén megsegítésére, jóformán csak ekkor veszi igénybe az egyént. Ekkor kapja az állam *a maga erőtudatát*, ekkor szerzi meg vagy erősíti meg befelé a maga *tekintélyét*, úgy-hogy az államnak eredetileg csak kétféle problémája domborodik ki: a külső védelem (háború) s a belső védelem (igazságszolgáltatás).

A rendkívüli megsegítéstől csak lassan halad az állam a hétköznapi problémák szabályozása felé. Előbb az állam a „történeti helyzet” megoldásában segíti az egyént és (szervezeteket) s csak aztán terjeszkedik odáig, hogy az egyéni, köznapi „élethelyzetben” támogassa az egyént, irányítsa és segítse.

A *Sitté* iránya fordított: előbb a hétköznapi problémákban találja meg működése súlypontját s hagyja az államot küzdeni a külső ellenséggel, valamint igazságot szolgáltatni a törvények alapján. Később azonban egyre terjed szerepköre s a demokrácia elérkezésével „közvélemény” formájában már napról-napra jobban irányító, aktuális befolyást gyakorol az államra.

Ámde honnan erednek a közszokások, a közerkölcsei szabályok (*Sitten*)?⁶¹* Az államot ismertük el a jogi normák forrásául; hol van a „konvencionális norma”, a közszokás, közerkölcsi szabály forrása? A⁷em az állam, de többet ennél alig tudunk eddigelé.

Amidőn a normák *speciális eredetének* (forrásának) tisztázásához érkezünk, „mint Valami varázsszóra” tűnik el a normák fajaiban uralkodó zavar, írja Somló.⁶⁵ A konvencionális norma eredetére pedig e beismerése dacára alig tud mondani valamit. „A konvencionális normáknak, írja, közös jellemvonásuk az, hogy azokat *valamely társas csoport* követeli és pedig közelebről egy embercsoportnak kell lennie, melynek normái azok körében, akikhez a norma fordul, többnyire (sic) meghallgatást találnak *a nélkül*, hogy e kör *legmagasabb* heteronóm normáiként jelentkeznének.”

Ámde minő normaforrás az, amelyet csak „valamely társas csoportnak” lehet jellemezni? Ezen túl esetleg nem

⁶¹ Ihenng rámutat arra, hogy a *Sitte* egyesszámban helyeslő értelmű, többesszámban van csak közömbös értelme, mely nem hehtelenít, vagy jóváhagy.

⁶² *Jurist. Grundlehrt*, 1917. 72. 1.

juthatunk a jogbölcseletben, ami érthető, de nem juthatunk az általánosabb normatanban sem?

A problémát abban kell látnunk, hogy *keresnünk kell egy, az állammal párhuzamos normaadó forrást.* Ezzel pedig fel kell mutatnunk a következőket: 1. hogy ama keresett normaforrás az állammal szemben *határozott jellemű,* 2. ama keresett χ speciálisan *aktlr* tényező, 3. *speciálisan termékeny* normákban, 4. az egyénre tud hatni, tudja azt irányítani, valaminő, saját-szerű normagazdag atmoszféraként fogva őt körül.⁶⁶

Ily normaadó forrás: a „*közszellem.*” A konvencionális normák eredete itt kereshető, s hogy a kettős normaforrás, állam és közszellem határozottan elválnak, igazolható.

A gyökeres különbség a következőkben van:

A) *Más a normajellem, mely működésükből származik.*

1. A jogi norma határozottabb, a közszellemtermelte norma kevésbé határozott, az „*selbstherrlich*” (Stammler), felsőbbeséges, ez felhívó, „*felszólító*” jellemű („*Einladung*,” Stammler). 2. A jogi norma túlnyomó többségében írásos, emez íratlan. Amaz intellektualisztikus alapra helyezkedik, jogi „*fogalmakban*” közli normatartalmát (jogi logiczizmus), ez nem. A jogi norma tudatos alkotás, emez önkénytelen kisugárzása a közszellemnek, kevésbé intellektualisztikus, hanem inkább emocionális termék. 3. A jogi norma készen várja az esetet, a közszellemtermelte norma *ad hoc* tudatosul, a közszellem törekvései „*akkor válnak tudatossá, amidőn azokkal egyes esetekben szembehelyezkedtek,*” *ad hoc* lép napvilágra, a közszellem iránytartalmát „*a konkrét ellenhatás*” fejleszti⁶⁷ stb.

B) *Más a normaforrás jelleme az államnál és a kor-szellemnél.* 1. Az állam, mint normaforrás *területileg határozott,* ismert, megnevezett, a közszellem területileg határozatlan s *anonim forrás.* 2. Az állam határozott szervezeti!, a közszellem szervezetlen.

Ehhez képest leszögezhetjük a két normafaj főkülönbségét: a) A jogszabály *oly norma, mely mögött az állam garanciája áll;* b) a „*konvencionális szabály*”ok norma, mely mögött *a közszellem garanciája áll.*

⁶⁶ Utaltunk reá *A közgazd. és társadalomtan elmeiben,* ahol teljes kontraszt már kifejezésre jutott.

⁶⁷V. o. *Társ.-tan elemei,* 122. 1.

E dolgozatban főcélul azt tűztük ki, hogy rámutassunk a közszellem-normák fontosságára, rámutassunk arra, hogy a jogi normákkal szemben azok nem valószínű alsóbbrendű alakulatok. Célunk egyelőre nem lehetett több, mint mindenekelőtt a „konvencionális szabály” Stammlertől ferde síkra helyezett problémájának lesiklását megakadályozzuk azzal, hogy ama szabályok sajátos és *önálló jellemét* kidomborítsuk s bemutassuk, hogy a közszellemnormák nem csak a jogi normák árnyékában élnek homályos életüket.

Csak így válik lehetségessé az, hogy a kérdést *jeltegyük*, helyes formában. Mindkét normafajnak megvan a speciális előnye, de a hátránya is: a jogi normának a merevség, a közszellem-normának a fluktuáló jellem, de sok más is. Látjuk most már azt a végre is lényeges kérdést, hogy a probléma tulajdonkép hova vezet: – távoli *társadalomfilozófiai* és szociológiai kérdések felé, mert problémánk láthatóan odatolódott. oda differenciálódott, hogy a *garanciák* kérdését oldjuk meg s ezzel az *állam* és a *közszellem* életét vegyük fel problémául egymáshoz való viszonyukban.